

ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

International Participation Symposium
Uluslararası Katılımlı Sempozyum

ANADOLU'DA HADİS GELENEĞİ VE DÂRU'L-HADİSLER

HADITH TRADITION AND DÂRUL-HADITH INSTITUTIONS
IN ANATOLIA

30 Nisan – 1 Mayıs 2011 / 30 April – 1 May 2011

editörler/editors
Muhittin DÜZENLİ

Samsun 2011

ÇANKIRI
BELEDİYESİ

ANADOLU'DA HADİS ŞERHÇİLİĞİ*

Anadolu hadis Şerhçiliği tabiri ile belli bir coğrafya kastedilirken, dolaylı olarak belli bir dđnem de ifade edilmiş olmaktadır. Genel hadis tarihine bakıldığında Anadolu'daki bu hadis faaliyetleri Şerh ve haşiye dđneminde denk gelir. Anadolu hadis Şerhi, genel hadis Şerh tarihi içerisinde, kabaca Nevevî (ö. 676/1278) ile başlatabileceğimiz klasik/olgunlaşma dđnemi ile onuncu asır sonrasından gđnümüze kadar devam eden ve 'geç dđnem' diye nitelendirebileceğimiz sđrece tesadüf eder. Anadolu'daki hadis Şerhi faaliyetlerinin ve genelde de hadis ve diğer İslamî ilimlerdeki çalışmaların sair bđlgelere nazaran bu kadar gecikmesi, bu bđlgenin İslam beldesi haline gelme tarihiyle ilgili bir durumdur. XI. yüzyılda Anadolu'nun Selçukluların eline geçmesiyle birlikte burada hem serbest bir Şekilde hem de medrese ve dâru'l-hadislerin bünyesinde kurumsal olarak hadis çalışmaları başlayıp devam etmiştir.

Osmanlı Dđneminde Anadolu'nun Diğer Bđlgelerle İlim Alış-Verişi

Bu tarihte Mısır ve Suriye gibi pek uzak olmayan bđlgelerde aynı zamanda hadis Şerhi sahibi büyük hadisçiler yetişmişti. Zehebî (ö. 748/1347) ve henüz bir asırlık bir zaman geçmeden İbn Hacer (ö. 852/1448) ve Aynî (ö. 855/1451) gibi hadis Şerh tarihinin en önemli isimleri eserlerini kaleme almişlardı.

Osmanlı'nın Yavuz'la (1512–1520) birlikte buralara hâkim olduğu dđnem öncesinde Anadolu'daki hadisçiler bu bđlgedeki birikimden bes-

* Yrd. Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı.

lenme yolları arıyorlardı. Mesela Molla Gürânî (ö. 893/1487) 835/1431 civarında Kahire'ye gelmiş ve birlikte bir süre zaman geçirdiği İbn Hacer'den *Sahîh-i Buhârî*'yi ve Irakî'nin *Şerhu elfiye*'sini okudu. Zeynuddîn ez-Zerkeşî'den de (ö. 846/1442) Muslim'in *Sahîh*'ini okudu. Ayrıca Şirvânî ile de uzunca bir süre mülâzemedde bulundu.¹ Gürânî'nin (ö. 893/1487) *el-Kevseru'l-cârî ilâ riyâzi'l-Buhârî* adlı şerhini Edirne'de bulunduğu sıralarda yazdığı ve 874/1469'da tamamladığı nakledilir.² Bu tarih İbn Hacer ve Zerkeşî gibi âlimlerden ders okuduğu dönemden sonradır. Yine fetihler öncesinde örnekleri çok az olmakla birlikte bazı âlimlerin Anadolu'ya geldiği görülmektedir. Şam doğumlu olup Mısır'da tahsilini yapan İbnu'l-Cezerî (ö. 751/1350) bunlardan biridir. Başından geçen bazı sıkıntılardan dolayı Yıldırım Bâyezid döneminde Anadolu'ya göç etmiştir. Bursa'da pek çok talebe okutmuştur.³

Fetihle beraber Anadolu ile bahsedilen komşu bölgeler arasındaki sınırlar kalkmış ve ortak bir yönetim altında ilim alış verişi de kolaylaşmıştı. Fetihler öncesi Anadolu'dan Mısır'a, Suriye'ye ilim tahsili için gidenler vardı. Bu bölgelerin Osmanlı eline geçmesinden sonra burada yaşayan pek çok âlim de dönem dönem İstanbul'a ve Anadolu'ya getirilmişti. Mesela Muhammed b. Suleyman er-Rudânî (ö. 1094/1682) bu âlimlerden biridir. Rudânî Kuzey Afrikalıdır. Cezayir ve Mısır'da ilim tahsil etmiş bir hadîşçidir. Osmanlı başkenti İstanbul'da bir süre ikamet etmiştir.⁴

İlerleyen yıllarda bölgeler arasındaki ilim alış verişi karşılıklı bir hale gelmiştir. Mesela İbn Hacer'in en önde gelen öğrencilerinden, aynı zamanda Buhârî şarihlerinden olan Ebû Yahya Zekerriyya b. Muhammed el-Ensârî (ö. 925/1519),⁵ el-Kâfiyeci ve İbnu'l-Humâm gibi Anadolu'ya âlimlerden ders almıştır. el-Kâfiyeci aynı zamanda Suyûtî'nin de hocasıdır.⁶ Bütün bu ilişkiler Anadolu hadîşçiliğinin dolayısıyla şerhçiliğinin genel ilim geleneğinden bağımsız ortaya çıkıp gelişmediğini göstermektedir. Bu yapı çerçevesinden bakıldığında, acaba Anadolu şerhçiliğinde 'Anadoluluk'tan kaynaklı bir özgünlükten bahsedilebilir mi? Bu soruya cevap vermeden önce Anadolu'da ortaya çıkan şerhler hakkında genel bilgiler vermek yararlı olacaktır.

¹ Sehâvî, Şemsuddîn Ebû'l-hayr, *ed-Dav'u'l-lâmî*, I-VI, Menşûrâtü dâri mektebeti'l-hayât, Beyrut, ts., I, 241.

² Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn an esâmî'l-kutub ve'l-funûn*, Bağdat, 1941, I, 552.

³ Ebû'l-Fellâh, Abdulhay b. Ahmed, *Şezerâtu'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, thk. Mahmud el-Arnâvûd, I-XI, Dâru İbn Kesîr, Dimeşk-Beyrut, 1406/1986, IX, 298.

⁴ Kehhâle, Ömer Ruza, *Mu'cemu'l-muellifîn*, Mektebetu'l-musenna-Dâru ihyâi't-turâsi'l-arabî, I-XIII, Beyrut, ts.

⁵ Şerhinin adı *Tuhfetu'l-bârî bi şerhi sahîhi'l-Buhârî*'dir. Bk. Yusuf b. İlyân, *Mu'cemu'l-matbuat el-arabiyye*, I-II, Matbaatu serkis, Mısır, 1346/1928, II, 536.

⁶ Kehhâle, *Mu'cemu'l-muellifîn*, X, 51.

Şerhi Yapılan Eserler ve Bu Eserlerin Tayini

Bilinen bütün şerh türlerinin örnekleri Anadolu'da da görülür. Anadolu'da en çok şerhi yapılan eserler *Sahîh-i Buhârî*, *Meşâriku'l-envâr*, *Mesâbihu's-sunne*'dir. Ayrıca kırk hadis ve tek hadis şerhleri yaygındır. Çok nadir olmakla birlikte *Sahîh-i Muslim* ve *Muvatta*'ın şerhleri de yapılmıştır. Molla Gürânî'nin (ö. 893/1487) *el-Kevseru'l-cârî ilâ riyâzi'l-Buhârî'si*⁷, Molla Lütî'nin (ö. 900/1495) Buhârî'nin bazı kısımlarını izah ettiği *Ta'lika alâ'l-câmi'i's-sahîh'i*⁸, İbn Kemal Paşa'nın (ö. 940/1533), *Ta'lika ale'l-câmi'i's-sahîh li'l-Buhârî'si*⁹, Mustafa b. Şa'bân es-Surûrî'nin (969/1561), ancak yarıya yakını tamamlanmış *Ta'lika alâ'l-câmi'i's-sahîh li'l-Buhârî'si*¹⁰, Zembillizâde Fudayl b. Ali'nin (ö. 991/1583) Buhârî üzerine yaptığı ta'likası,¹¹ Yusuf Efendizâde'nin (ö. 1167/1753), *Necâhu'l-kârî li sahîhi'l-Buhârî* adlı eseri Anadolu'da yazılan Buhârî şerhlerindedir. Yusuf Efendizâde'nin *Înâyetu'l-meliki'l-mun'im li şerhi sahîhi Muslim* adlı tamamlanmamış eseri Muslim üzerine yazılmış nadir şerhlerindedir. *Muvatta* üzerine el-Kemâhî (ö. 1171/1758), İmam Muhammed rivayetini esas alarak *el-Muheyyâ fî keşfi esrâri'l-muvatta*¹² adlı eserini telif etmiştir. Bazılarına göre *Muheyyâ* Anadolu'da yazılan tek *Muvatta* şerhidir.¹³ Fakat bu iddiaya ihtiyatlı yaklaşmak gerekir. Zira *Muvatta*'ın şerhleri arasında, aslında usûl ve fıkıh konularında pek çok eser vermiş olan İbrahim b. Huseyn Pîrîzâde'nin bir şerhi vardır.¹⁴ Araştırmalarımız neticesinde hakkında herhangi bir bilgiye ulaşmadığımız bu kişinin, adına bakılırsa Anadolu şarihlerinden olması kuvvetle muhtemeldir. Bu bakımdan ihtiyatlı bir ifade ile Anadolu'da *Muvatta* üzerine yazılan şerhlerin yok denecek kadar az olduğu söylenebilir. Bu temel hadis eserlerini bir bütün olarak ele alan şerhlerin dışında bu eserlerin muhtasarları ya da derlemeleri üzerinden de şerhler de kaleme alınmıştır. Mesela Muhammed Şâh'ın (ö. 939/1533) Buhârî'nin sülâsiyyâtı üzerine bir şerhi vardır.¹⁵ Muhyiddin Kocevî (ö. 931/1524) de *Mustahrec*

⁷ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, I, 552; el-Bağdâdî, İsmâil b. Muhammed, *Hediyetu'l-ârifin*, İstanbul, 1951, I, 135.

⁸ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, I, 552.

⁹ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, I, 552.

¹⁰ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, I, 552; Bağdâdî, *Hediyetu'l-ârifin*, II, 434.

¹¹ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, I, 552.

¹² el-Kemâhî, Osman b. Sa'îd, thk. Ahmed Ali, I-IV, Dâru'l-hadîs, Kâhire, 1425/2005.

¹³ Bu iddia için bk. Selahattin Yıldırım, "Osmanlı Muhaddislerden el-Kemâhî ve el-Muheyyâ Adlı Muvatta Şerhi", *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl. 8, Sayı: 20 (Yaz 2004).

¹⁴ Konya Karatay Yusuf Ağa Kütüphanesi, 42 Yu 338/2 numarada 1109/1696 tarihli bir nüshası bulunmaktadır. Ayrıca bu esere işaret eden bir çalışma için bk. Tâhir el-Ezher, *el-Medhal ilâ Muvattai Malik b. Enes*, Mektebetu'ş-şuûni'l-fenniyye, Kuveyt, 1429/2008, 133. Bahsedilen şerhin adı *el-Fethu'r-Rahmânî fî şerhi Muvattai Mâlik b. Enes* şeklinde nakdedilmektedir.

¹⁵ Ebû'l-Fellâh, *Şezerâtu'z-zehab*, X, 329.

*mine'l-Buhârî*¹⁶ adını verdiği eserinde saltanat ahkâmına dair hadisleri seçmiş ve şerh etmiştir.

Anadolu'da şerh çalışmalarının en fazla derleme eserler üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Başta Sağâni'nin meşhur eseri *Meşâriku'l-envâr*'i olmak üzere Beğâvî'nin *Mesâbihu's-sunne'si* üzerine, kırk hadisler üzerine şerhler yazılmıştır. Ayrıca tek hadis şerhleri de bulunmaktadır.

Gazneliler devrinde Lahor'da yetişmiş bir âlim olan Radiyuddîn Hasen b. Muhammed es-Sağâni Sahîhayn'dan 2253 hadisi seçerek oluşturduğu *Meşâriku'l-envâr*, uzun yıllar mederese ve dâru'l-hadîslerin müfredatında yer almıştır. *Meşârik* şerhlerinin en önemlisi kuşkusuz İbn Melek'e (ö. 797/1394) ait *Mebâriku'l-eshâr*'dır. *Mebâriku'l-eshâr*'ın kendisi de medrese ve dâru'l-hadîslerde uzun yıllar okutulmuş ayrıca şerhleri de yapılmış bir eserdir. Bunun dışında *Meşâriku'l-envâr*'ın şerhleri ile ilgili olarak el-Erzincânî'nin (ö. 743/1342) *Hadâiku'l-eshâr fî şerhi meşâriki'l-envâr*'ı¹⁷, Bâbertî'nin (ö. 786/1384) *Tuhfetu'l-ebâr*'ı¹⁸, İbn Kemal Paşa'nın (ö. 940/1533), *Hadâiku'l-eshâr şeru meşâriki'l-envâr li's-Sağâni* adlı eseri¹⁹, Hayreddîn Hızır b. Mahmud el-Atûfî'nin (ö. 948/1541) *Şerhu'l-meşârik fî sıhâhi ehâdîsi'n-Nebiyî'l-Muhtâr*'ı²⁰ ve yine *Meşârik*'ten yaptığı farklı derlemeler üzerine yazdığı diğer şerhleri ve Şeyhîzâde Muhyiddîn Muhammed b. Mustafa'nın (ö. 951/1544) *Şerhu meşâriki'l-envâr*'ı²¹ sayılabilir.

342

Anadolu'da şerhi yapılan diğer önemli bir eser Beğâvî'nin *Mesâbihu's-sunne'si*dir. Beğâvî bu eserini *Kütüb-i sitte* ve diğer bazı temel hadis eserlerinden seçtiği 4931 rivayetten oluşturmuştur.²² Ya'kûb b. İdrîs (Kara Yakub)²³ (ö. 833/1429), İbn Melek'in oğlu Muhammed b. Abdillatif²⁴ (854/1450), Kutbuddîn İznîkî (ö. 885/1480) (*Telfikâtu'l-mesâbih*)²⁵ gibi âlimler *Mesâbihu's-sunne* üzerine şerhler kaleme almışlardır.

Anadolu'da yazılan kırk hadis şerhlerine örnek olarak Çelebî Halîfe diye anılan Aksaraylı Muhammed b. Mahmud'un (ö. 912/1506), *Erba'üne hadîsen mine'l-ahâdîsi'n-nebeviyye ve'l-âsâri'l-mustafaviyye'sini*²⁶, Cemal Halîfe diye maruf İshak Karamanî'nin (ö. 933/1526), her birini bir beyitte

¹⁶ Muhyiddîn Seydî Çelebî, *Buhârîde Yönetim Esasları –Mustahrec mine'l-Buhârî-* nşr. Mehmed Erdoğan, Darulhadis, 2000.

¹⁷ Kehhâle, *Mu'cemu'l-muellifîn*, VII, 295.

¹⁸ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1689.

¹⁹ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1689.

²⁰ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1689.

²¹ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1689.

²² Hatiboğlu, İbrahim, "Mesâbihu's-sünne", *DİA*, XXIX, 258.

²³ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1698.

²⁴ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1698.

²⁵ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1698.

²⁶ Kehhâle, *Mu'cemu'l-muellifîn*, XII, 5.

Türkçe olarak şerh ettiği kırk hadis şerhini²⁷, İbn Kemal Paşa'nın (ö. 940/1533) *Şerhu erba'în*'ini²⁸ ve Birgivî Mehmed Efendi'nin (ö. 981/1573), *Şerhu ehâdisi'l-erba'în*'ini zikredebiliriz. Birgivî başladığı bu eserin ilk yedi hadisini şerh edebilmiş, vefatının üzerinden uzun bir zaman geçtikten sonra, eseri Akkirmânî (ö. 1173/1760) tamamlamıştır. Ayrıca Okçuzâde, İsmail Mevlevî'nin (ö. 1039/1630) kırk hadis şerhini, İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725) de Nevevî'nin meşhur kırk hadisini Türkçe olarak şerh etmiştir. Bursevî'nin ayrıca Nevevî'nin *Riyâzu's-sâlihîn* adlı eserinden seçtiği, kendi ifadesiyle isnadları sağlam hadisleri şerh ettiği bir eseri vardır.²⁹

Anadolu'da dikkate değer sayıda tek hadis şerhleri de mevcuttur. el-Kâfiyecî'nin³⁰ (ö. 879/1474), Kutbuddînzâde'nin³¹ (ö. 885/1480), Çelebî Halîfe'nin³² (ö. 912/1506) bu türden çalışmaları bulunmaktadır.

Burada sorulması gereken önemli bir soru, acaba niçin bu eserlerin şerhi yapılmıştır. Başka bir ifade ile şerhe konu olan eserle neye göre belirlenmiştir?

Genel hadis şerh edebiyatı ile ilgili temel bir gerçeklik vardır ki o da, bir esere, ancak o eser muteber hale geldiği zaman şerhleri yazılmaktadır. Anadolu'da, hadis tarihinde itibar kazanmış her bir eserin şerhi de yapılmış değildir. Temel hadis eserlerinden Buhârî ve Muslim'in *Sahîh*leri, derleme eserlerden de *Mesâbihu's-sunne* ve *Meşâriku'l-envâr* gibi eserlerin şerhleri yapılmıştır. Çalışma konusu yapılan eserlerin seçiminde *Sahîhayn*'in, özellikle de *Sahîh-i Buhârî*'nin Anadolu'da önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Bu eserlerin dışındaki temel hadis eserlerinin şerhleri pek fazla yapılmamıştır. Mesela *Muvatta*'ın şerhi yok denecek kadar azdır. Anadolu'da şerhi yapılan kitaplara bakıldığında bunların aynı zamanda medreselerin ve dâru'l-hadîslerin hadis tedrisi müfredatında yer alan eserler olduğu görülmektedir. Bir eserin yaygınlaşması ve şöhret bulmasında o dönemin eğitim kurumlarının resmî müfredatında bulunmasının doğrudan etkisi vardır.³³ Medrese müfredatını konu eden eserlere göre hadis alanında *Sahîh-i Buhârî*, *Sahîh-i Muslim*, *Müsnedler*, *Mesâbihu's-*

²⁷ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1037.

²⁸ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1036.

²⁹ Bk. Seyit Avcı, *Sûfilerin Hadis Anlayışı Bursevî Örneği*, Konya, 2004, 32.

³⁰ Kehhâle, *Mu'cemu'l-muellifîn*, X, 51.

³¹ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, I, 871.

³² Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, I, 874.

³³ İsmail Kara, "Unuttuklarını Hatırla! Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not" *Dîvân*, (2010/1), c. XV, s. 28.

sunne, *Meşâriku'l-envâr* ve *Mebâriku'l-eshâr* okutulmaktadır.³⁴ Dâru'l-hadislerin kurulması ile birlikte okutulan dersler medreselerle hemen hemen aynı³⁵ olmasına rağmen, bu kurumlarda hadis, daha fazla mesai harcanan, kısmen bir ihtisaslaşma alanı haline gelmiştir. Bir hadis eserinin okutulması çoğu zaman izahını da içerdiği için, müfredatta yer alan eserlerin şerhlerinin yazılması anlaşılabilir bir durumdur. Nitekim İbn Melek şerhinin mukaddimesinde, böyle bir şerh yazmaya, derslerde aklına gelen fikirlere şahit olan zeki talebelerinin ısrarıyla karar verdiğini söylemektedir.³⁶ Benzer şekilde Yusuf Efendizâde III. Ahmed'in sarayında *Sahîh-i Buhârî*'yi okuturken, işini de kolaylaştıracağı düşüncesiyle bu eserin şerhi ni yazmaya azmettiğini belirtir.³⁷

Kurumsallaşma ile şerhçilik arasındaki paralellikten bahsedilebilir. Kurumsallaşma belli bir müfredatı öngörür. Kuşkusuz bu durum, belli kitapların devamlı surette mütalaa edilmesini gerektirir. Böyle olunca düşünce hep okutulan kitap üzerine yoğunlaşır. Şerhlerin genellikle böyle derslerde okutulan eserler üzerine yazıldığı görülmektedir. Medrese ya da daru'l-hadislerin şerhlerin yazılmasında ana etken olduğu söylenemese de, kurumsallaşma ile şerhin doğası arasındaki benzerlik ya da ilişkiden bahsedilebilir.

344

Derste okutulan bir eserle ilgili yapılan izahlardan, talebelere bazılarının tuttukları notları bir araya getirmesiyle bir kitap oluşturulabilirdiği gibi, hocanın bizzat talebelere imla ettirmesiyle de oluşturulabilir. Bunun dışında hoca bizzat oturup bir şerh kaleme alabilir. Bu yöntemlerin her biri ile oluşturulmuş eserlerin örnekleri vardır. Mesela genel şerh tarihine baktığımızda *Sahîh-i Muslim* şerhi *el-Mu'lim*'in Mâzerî'nin derslerinde talebelere imla ettirmesiyle teşekkül ettiğini, buna karşılık Aynî'nin *Umdetu'l-kârî*'yi ya da İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'yi bizzat kaleme aldıklarını görebiliriz.

Anadolu'daki Hadis Şerhlerinin Muhtevası

Anadolu'daki şerh çalışmaları metot ve içerik bakımından genel hadis şerhçiliği açısından nerede durmaktadır?

³⁴ Ömer Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları* (Yazar bu bilgileri, Ali Uşşâkî'nin *Kaside fi'l-kutubi'l-meşhûre*'sinden, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın *Tertibu'l-ulûm*'undan ve resmî bir yazışma vesilesiyle hazırlanan *Kevâkib-i Seb'a*'dan almıştır.)

³⁵ Süheyl Ünver, *Fatih Külliyesi*, s. 125. (Selahattin Yıldırım, *Osmanlı Dönemi Anadolu Muhaddisleri*, 402'dan)

³⁶ İbn Melek, Abdullatif b. Abdilazîz, *Mebâriku'l-eshâr şerhu meşâriki'l-envâr*, tahk.: Ebû Muhammed Eşref b. Abdulkasûd, I-III, Beyrut, 1414/1995, I, 15.

³⁷ Yusuf Efendizâde, *Necâhu'l-kârî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 844, v. 1b- 2a. (Ahmet Tobay, *Yusuf Efendizâde Abdullah Hilmi ve Hadis Şerhçiliğindeki Yeri*, Basılmamış Doktora Tezi, MÜSBE, İstanbul, 2001, s. 87'den naklen)

Anadolu'daki önemli şerhlerden Molla Gürânî' nin (ö. 893/1487) *el-Kevseru'l-cârî ilâ riyâzî'l-Buhârî* adlı eseri için Kâtib Çelebî orta hacimde bir eser olduğunu, pek çok yerde Kirmânî ve İbn Hacer'in görüşlerini tenkitten geri durmadığını belirtir. Molla Gürânî şerhine başlamadan önce ana hatlarıyla Hz. Peygamber'in hayatını anlatmış, Buhârî'nin ve eserinin özelliklerinden bahsetmiştir. Şerhinde kelimelerin anlamları üzerinde durmuş, özellikle karıştırılan râvi isimlerinin okunuşuna işaret etmiştir.³⁸ Molla Gürânî'nin Kirmânî ve İbn Hacer'in görüşlerini yer yer eleştirmesi şerhinin *el-Kevâkibu'd-derârî* ya da *Fethu'l-bârî*'den daha üstün olduğunu göstermemektedir. Zira burada tenkit edilen iki şârihin de Şâfiî oluşuna dikkat edilmelidir. Molla Gürânî'nin önceleri Şâfiî iken daha sonra Hanefî olduğuna dair bilgiler vardır.³⁹ Bu bakımdan eleştiri getirilen hususlar mezhebî görüş ayrılıkları çerçevesinde olabilir. Esasen Anadolu'daki şerhlerde Hanefîliğin etkisi belirgin bir şekilde görülür. Doğrudan inceleme imkânı bulduğumuz el-Kemâhî'nin (1171/1758) *el-Muheyâ fi keşfi esrârî'l-muvatta* adlı eseri bunun çarpıcı bir örneğidir. *Muvatta*'ın Anadolu'da tek bir şerhinin tespit edilebilmiş olması, onun da *Muvatta*'ın İmam Muhammed rivayeti üzerine yapılmış olması bu durumu teyit etmektedir. Zira İmam Muhammed'in rivayet ettiği *Muvatta* nüshası örneğin Yahya b. Yahya nüshasından farklı bir tasnife sahip olduğu gibi, farklı rivayetleri barındırması ve en önemlisi İmam Muhammed'in kendi görüşlerini ve Ebû Hanîfe'nin görüşlerini içermesi bakımından önemlidir. Şârihin Ebû Hanîfe'yi tanıtırken ileri derecede övgülerde bulunması⁴⁰ da onun duygusal bağlılığını göstermektedir. Ayrıca şerhinde fıkıh ve fetva alanında kaynak olarak kullandığı eserlerin⁴¹ hemen hepsi Hanefî mezhebinin kaynaklarıdır. Derleme eserlerin şerhine örnek olarak ele aldığımız Birgivi'nin kırk hadis şerhinde de Hanefî yaklaşım kendini göstermektedir.

Şekil ve muhtava yönüyle *Muheyâ*'ya baktığımızda onun en belirgin yönünün *Muvatta*'ın farklı nüshalarını karşılaştırması olduğu görülür. Diğer taraftan bab başlıkları ile ilgili izahlar⁴², babların sıralanışını⁴³ ve aralarındaki münasebeti konu etmesi⁴⁴ de zikre değer bir yönüdür. Hatta onun bablarla ilgili bu yaklaşımını orijinal olarak niteleyenler⁴⁵ olmuştur. Fakat bu isabetli bir yaklaşım değildir. Zira çok daha önce İbn Hacer *Fethu'l-bârî*'de bunun pek çok örneğini ortaya koymuştur. Aynı'nin *Umdetu'l-*

³⁸ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, I, 552.

³⁹ Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, TDVY, Ankara, 1990, s. 105.

⁴⁰ Kemâhî, *Muheyâ*, I, 418.

⁴¹ Yıldırım, "Osmanlı Muhaddislerden el-Kemâhî ve el-Muheyâ", ss. 215-217.

⁴² Mesela bk. *Muheyâ*, I, 175.

⁴³ Mesela bk. *Muheyâ*, IV, 311.

⁴⁴ Mesela bk. *Muheyâ*, III, 209, 210.

⁴⁵ Topluca görmek için bk. Yıldırım, "Osmanlı Muhaddislerden el-Kemâhî ve el-Muheyâ", s. 220.

kârî'sinde de aynı uygulamalar çok daha sistemli olarak mevcuttur. Kaldı ki, *Muheyâ*'da bu uygulamanın çok yaygın ve sistemli olduğu söylenemez. *Muheyâ*'da rivayetlerin farklı tarikleri pek fazla zikredilmemekte, tahrirleri yapılmamaktadır. Kelimelerin okunuşu ve anlamı üzerinde durulmaktadır. Ancak bu uygulamanın da çoğunlukla fikhî çerçevede olduğu görülür. Şerhte fikhî yaklaşım hâkimdir.

Yusuf Efendizâde'nin hadis şerhçiliğini konu eden bir doktora çalışmasından hareketle *Necâhu'l-kârî*'nin Aynî'nin *Umdetu'l-kârî*'si ile İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'sinden azami ölçüde alıntılar yaptığı anlaşılmaktadır. Tezin sahibi Ahmet Tobay, bu şerhler ile *Necâhu'l-kârî*'deki pasajlar arasında pek çok karşılaştırmalar yapmış ve birebir yapılan uzun alıntılarını göstermiştir.⁴⁶

Anadolu'da temel hadis eserlerine dair kaleme alınan şerhlerin, -en azından doğrudan inceleme imkânı bulduğumuz *Muheyâ* ile dolaylı yünden tanıdığımız *Necâhu'l-kârî*'yi dikkate alarak konuşursak, dönemin hadis şerhçiliği açısından gerek metot gerekse içerik bakımından ileri olmadığı hatta gerilerde olduğu söylenebilir.

346

Anadolu hadis şerhçiliğinin tekabül ettiği dönem, 'belli bir hadis kitabını şerh etme' dönemidir. Hadis şerhi, Hattâbî sonrası dönemde tek tek hadisleri izah etme ameliyesinin ötesine geçip, muhtevasını oluşturdukları kitabın özellikleri doğrultusunda hadisleri başka yönlerden de inceleme ve yorumlama faaliyetine dönüşmüştür. Bu uygulamalar ilk dönem Endülüs şerhlerinde kendini belli etmiş, ancak özellikle Nevevî ile birlikte belirginleşmiş ve hadis şerhinin önemli uygulamalarından biri haline gelmiştir. Buna bağlı olarak şarih profilinde de bir değişim söz konusu olmuştur. Zengin içerikli şerhler artık aynı zamanda Buhârî uzmanı, Muslim uzmanı olan müellifler tarafından kaleme alınmıştır. Bu eserler hadis şerh geleneğinde önemli bir dönüşümü temsil etmektedir.

Klasik/olgun şerh döneminde, şerh edilen kitabın düzenine tam anlamıyla uyulmuştur. Müellifin gerek bab başlıklarında gerekse doğrudan yaptığı açıklamaları, terceme-hadis uyumu inceleme konusu yapılmış, rivayetlerin tertibinde müellifin gözettiği anlam ilişkileri keşfedilmeye çalışılmıştır. Kısacası, bu dönemde şerh edilen eserin yapı ve sistematığının tahliline yönelik çabalar ortaya konmuştur.

Klasik dönemde hadis şerhlerinde, rivayetlerin uzun uzun tahriri yapılmıştır. Doğrudan içerik tahliliyle ilgili olmayan bu faaliyetin geniş çapta sürdürülmesi rivayetinin bizzat kendisine yoğunlaştığını göstermektedir. Başka bir deyişle, şerhte ortaya konan bu uygulamada, ilk dönemlerdeki gibi rivayet, hüküm çıkarmak gibi belli bir amaç için aracı kılınmamakta,

⁴⁶ Tobay, *Yusuf Efendizâde Abdullah Hilmi ve Hadis Şerhçiliğindeki Yeri*, ss. 104-164.

bizzat rivayetin kendisi incelemenin, bütün yönleriyle araştırmanın konusu yapılmaktadır.

Klasik/olgun şerh döneminde farklı tarikleri zikretme önemli bir uygulamadır. Bununla amaçlanan, kimi zaman metnin anlamına ilişkin kendi kanaatlerini teyit etmek, kimi zaman anlamı bütünlemek ve kimi zaman da sırf bilgi vermektir. Bu dönemde kaleme alınan şerhlerde farklı tarikler çoğunlukla 'anlamı bütünleme/hâdisenin bütün yönlerini açığa çıkarma' diyebileceğimiz daha çok 'anlama'ya yönelik bir amacı gerçekleştirmek için zikredilir.

Dönemin şerh anlayışı ve açısından bakıldığında temel hadis eserlerine dair Anadolu'da yazılan şerhlerin bu açılardan yeterli olduğunu söylemek zordur.

Anadolu'da temel hadis eserleri üzerine yazılan şerhler sayıca fazla değildir. Şerh çalışmalarının daha ziyade derleme hadisler üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Aynı şekilde Osmanlılar zamanında Kur'an-ı Kerim'in tefsiri de baştan sona bir bütün olarak fazla yapılmamıştır. Buna karşılık muhtelif surelerin tefsirleri, özellikle Fatıha suresinin tefsiri fazladır. Bundan başka muhtelif ayetlerin tefsirine dair çalışmalar da fazladır.⁴⁷

347

Bir eseri bütün halinde şerh etmeme şeklinde yaygın olan genel tavrın kuşkusuz pratik amaçlar güdülmesiyle doğrudan ilişkisi vardır. Genel olarak derleme eserler üzerine yazılan şerhler ile belli bir hadis kitabı üzerine yapılan şerhlerin içeriklerinde belli farklılıklar görülür. Bu farklılıklar esasen şerhe konu olan eserde güdülen gaye ile doğrudan ilişkilidir. Derleme eserlerde genellikle pratik gayeler güdülmektedir. Buna bağlı olarak isnadın hazfi, müşkil metinlerin dışarıda bırakılması gibi uygulamalar söz konusudur.

Şerhlerin muhtevası ile şerhe konu ettikleri eserlerin muhtevası arasında çoğu zaman bir paralellik bulunur. Anadolu'da şerhi yazılan eserlere bakıldığında özellikle *Meşâriku'l-envâr* dikkat çekmektedir. Buharî ve Muslim'deki rivayetler içerisinden belli nahvî özellikler taşıyan, sadece kavli ve merfû olanların seçildiği ve sadece sahabe râvilerin zikredildiği bir tür ihtisâr çalışması olan bu eserin şerhi *Mebâriku'l-ezhâr*'da⁴⁸ sadece sahabe râvilerinin tanıtılması ve dil izahlarının yoğun olması bu çerçevede izah edilebilir. Bu durum diğer taraftan kitap merkezli şerh anlayışını da yansıtmaktadır. Yani kitabın kurgusal yapısı şerhine bir çerçeve vermektedir.

⁴⁷ Tayyib Okıç, *Tefsir ve Hadis Usûlü'nün Bazı Meseleleri*, İstanbul 1995, ss. 158–160.

⁴⁸ *Mebâriku'l-ezhâr* üzerine yapılan bir çalışma için bk. Koca, Suat, İbn Melek'in (ö. 821/1418'den sonra) *Mebâriku'l-Ezhâr Şerhu Meşâriku'l-Envâr Adlı Eserinin İncelemesi* (Yayımlanmamış Makale).

Mebâriku'l-ehzâr'da en dikkati çeken uygulama cümlelerin nahiv yönünden izahlarıdır. Bu tavır, şerhe konu olan *Meşârik*'de belli edat ya da kelimelerle başlayan hadislerin alfabetik olarak sıralanmasının altında yatan dil esaslı uygulamaya denk düşmektedir. Rivayet farklılıklarına gerektiğinde ve kısaca temas edilmekte, rivayetlerin tahriri yapılmamaktadır. İzahların dışında, hadisin teknik ve şekli tarafıyla ilgili olarak verilen bilgilerin çoğu da önceki şerhlerden nakildir. Mesela nadiren işaret edilen nüsha farklılıkları, nüshaların bizzat kendilerine dayandırılmak yerine önceki şarihlerin tespiti olarak nakledilmektedir.⁴⁹ Şarih İbn Melek eserinde te'vil⁵⁰ ve te'lîfe⁵¹ başvurmuş, bir rivayetin mensuh olup olmadığı ile ilgili olarak sadece farklı görüşlere işaret etmiş,⁵² kimi zamanda doğrudan kendi görüşünü⁵³ belirtmiştir.

Mebâriku'l-ehzâr'da rivayet metinlerinin yorumunda sade ve öz bir yaklaşım vardır. Şarih eserinin mukaddimesinde faydaları araştırırken orta yolu tuttuğunu, incileri değersiz taşlardan ayırdığını, şerhlerdeki tearuzlardan büyük oranda uzak durduğunu söyler.⁵⁴ Eserde dikkat çeken bir husus, fikhî meselelere pek girilmemesidir. İyi bir Hanefî usulcü ve fakih olmasına rağmen İbn Melek, usul kaidelerine dayalı yaklaşımlar ortaya koymakla birlikte, fikhî hükümlere pek işaret etmemektedir. Rivayetler arasında tercihte bulunurken Hanefîlere ait bir usul kaidesine dayandığını gösteren bir örnek⁵⁵, usulcülüğünün şerhinde etkisine delalet etmesi bakımından dikkat çekicidir.

Genel olarak bakıldığında *Mebâriku'l-ehzâr*'da Hanefî bir anlayış kendini hissettirmekle beraber, temelde metinleri çözümleyerek anlamı ortaya koymanın hedeflendiği görülmektedir.

Kırk hadis şerhlerinden Birgivi'ye ait çalışma çok önemlidir. Birgivi insanları ibadete teşvik etme amacıyla⁵⁶ tespit ettiği kırk hadisten vefatı nedeniyle ancak ilk yedisini şerh edebilmiş, geriye kalan büyük çoğunluğu ise kendisinden iki asra yakın bir zaman sonra yaşamış olan Akkirmânî tamamlamıştır. Bu durum her iki âlimin şerh tarzını görme imkânı sağlamaktadır. Birgivi niyet hadisiyle başlayıp abdest ve namaz gibi ibadetlerle

⁴⁹ Mesela bk. İbn Melek, *Mebâriku'l-ehzâr*, III, 61. Nevevî der ki: "Muslim nüshalarının çoğunda ifade şöyledir..."

⁵⁰ Mesela bk. İbn Melek, *Mebâriku'l-ehzâr*, I, 77, II, 77.

⁵¹ Mesela bk. İbn Melek, *Mebâriku'l-ehzâr*, I, 110.

⁵² Mesela bk. İbn Melek, *Mebâriku'l-ehzâr*, I, 270.

⁵³ Mesela bk. İbn Melek, *Mebâriku'l-ehzâr*, I, 438.

⁵⁴ İbn Melek, *Mebâriku'l-ehzâr*, c. I, s. 15.

⁵⁵ Bk. İbn Melek, *Mebâriku'l-ehzâr*, I, 262.

⁵⁶ Birgivi, Mehmed Efendi, *Şerhu'l-ehâdîsi'l-erba'în*, Matbaatu'l-akdâm, İstanbul, 1326, s. 5 (Mukaddime)

ilgili hadislerle devam ettiği eserinde hadisleri cennetin kapılarına benzererek sekiz başlıkta incelemiştir:

er-Rivâye babı altında râvîleri ve onların faziletleri hakkında bilgi vermiştir.

el-Lüga babı altında kelimelerin sözlük, şerh ve kullanım anlamlarını izah etmiştir.

el-İrâb babı altında irabını açıklamıştır.

el-Belâğa babı altında meânî ve beyan açısından rivayetin özelliklerinin açıklamıştır.

eş-Şerh babı altında manasını açıklamış ve şerhini yapmıştır.

et-Tefrî' babı altında ibaresi, delaleti, işareti ve iktizası gereğince ahkâm ve faideleri istinbat etmiştir.

es-Sual babı altında muhtemel sorular sorup cevap vermiştir.

el-Fâide babı altında hadisle ilgili faideleri açıklamıştır.

349

Birgivi'nin şerhi çok nitelikli ve doyurucu bir eserdir. Şerhinde fıkah, usul, kelimelerine girmektedir. Dil izahları yoğundur. Yeri geldikçe Ebû Hanîfe⁵⁷ başta olmak üzere Ebû Yusuf⁵⁸ gibi Hanefî müctehidlerin görüşlerine işaret etmektedir. Diğer mezhep imamlarına pek atıfta bulunmaması, onların farklı görüşlerini pek vermemesi dikkat çekicidir. Şerhinde derleme eserlerin şerhlerinde genellikle görüldüğü gibi rivayet tarihlerindeki farklılıklara çok kısa olarak işaret etmektedir. Rivayetin sadece sahabî râvisini tanıtmaktadır.

Akkirmânî de Birgivi'nin sistemini devam ettirmiştir. Şerhin niteliğinde de bir değişiklik olmamıştır. Eser baştan sonra aynı kalemden çıkmış gibi ortak bir anlayış ve üsluba sahiptir.

Son dönemde yazılan *Tecrîd-i Sarîh*'i de unutmamak gerekir. Zebîdî'nin *Sahîh-i Buhârî*'de yer alan, mevkuf ve maktuların dışındaki hadislerden oluşturduğu muhtasar eseri üzerine yapılan tercüme ve şerh çalışmasıdır.⁵⁹ İlk üç cildini Babanzâde Ahmed Naim geri kalan dokuz cildini de Kâmil Miras kaleme almıştır.

⁵⁷ Mesela bk. Birgivi, *Şerhu'l-ehâdisi'l-erba'în*, s. 51 (Üçüncü hadis)

⁵⁸ Mesela bk. Birgivi, *Şerhu'l-ehâdisi'l-erba'în*, s. 63 (Dördüncü hadis)

⁵⁹ Ağrıman, Cemal, *Tecrîd-i Sarîh*'in İlk Üç Cildi Bağlamında Ahmed Naim'in Çeviri Metodu, Şerhçiliği, Kaynak Kullanımı ve Bazı Görüşleri, Marife, yıl. 5, sayı. 2, Güz 2005, s. 127.

Osmanlı dönemi boyunca Anadolu'da tasavvufî özellik taşıyan pek çok şerh yazılmıştır. Mesela Kutbuddînzâde'nin (ö. 885/1480) tek hadis şerhlerinde bu görülmektedir.⁶⁰ Çelebî Halîfe'nin (ö. 912/1506) *Erba'üne hadîsen mine'l-ahâdîsi'n-nebeviyye ve'l-âsârî'l-mustafaviyye*⁶¹ adlı kırk hadis şerhi böyledir. İbn Melek'in *Mebâriku'l-ezhâr*'ına genel olarak böyle bir özellik hâkim olmamakla birlikte, Sağâni'nin rüyada hadis tashihi yaptığına dair üç yerde⁶² geçen sözleri ile ilgili olumsuz bir yaklaşım içerisinde değildir. Hatta bunlardan birinde İbn Melek, Sağâni'nin "Ben bir süre Peygamber'i (s.a.) rüyamda görmeyi ve bu hadisin sıhhatini ona sorup bana haber vermesini ve böylece mümkün olan en âli sened ile ondan (sav) hadis rivayet etmiş olmayı temenni etmiştim..." sözü ile ilgili olarak "Çünkü Hz. Peygamber'in ölümünden sonra ondan rivayette bulunmak ancak rüyada mümkün olur"⁶³ demektedir.

Tasavvufî özellik taşıyan şerhlere örnek olarak ayrıca Bursevi'nin şerhleri ile Gümüshanevî'nin kendi eseri *Râmuzu'l-ehâdîsi*' üzerine yazdığı *Levâmiu'l-ukûl* adlı şerhi zikredilmelidir.

Anadolu'daki hadis şerhçiliği ile siyaset ilişkisi de çalışılması gereken bir konudur. Önemli şarihlerin bir kısmının sarayda hocalık yapması, sultan çocuklarını okutması, büyük çoğunluğunun medrese ve dâru'l-hadîs müderrisleri olması, bu kurumlara siyasi irade tarafından atanmaları ve bu kurumlarda aynı zamanda devlet yönetimine insan yetiştirme gibi gayelerin güdülmesi bu tür ilişkileri mümkün kılmaktadır. Kutbuddînzâde *Şerhu hadîsi ihticâcî Âdem ma'a Musâ* adlı tek hadis şerhinin mukaddimesinde Fatih devri vezirlerinden Mahmud Paşa Adnî Velî'ye övgülerde bulunur.⁶⁴ Saray hocalığı da yapan Atûfî Hayreddîn Hızır (948/1541), *Şerhu'l-meşârik fi sıhâhi ehâdîsi'n-Nebiyyi'l-Muhtâr*'ını ve *Meşâriku'l-envâr*'dan seçtiği hadisleri ele aldığı birkaç şerh çalışmasının her birini II. Bâyezid'e ithaf etmiştir. Yusuf Efendizâde saray hocalığı yapmıştır. Son olarak *Tecrid-i Sarîh*'in de resmî bir emirle yazıldığı hatırlanmalıdır. Burada bir taraftan siyasetin hadis şerhçiliğinin gelişmesindeki rolü nedir? sorusu sorulurken, diğer taraftan hadis şerhinin içeriğine etkisinin ne olduğu da irdelenmelidir.

⁶⁰ Yıldırım, *Osmanlı Dönemi Anadolu Muhaddisleri*, s. 112.

⁶¹ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, I, 1; Yılmaz, Hasan Kamil, *Tasavvufî Hadis Şerhleri ve Konevî'nin Kırk Hadis Şerhi*, MÜİFY., İstanbul, 1990, 71.

⁶² İbn Melek, *Mebâriku'l-ezhâr*, I, 226, II, 89, III, 334.

⁶³ İbn Melek, *Mebâriku'l-ezhâr*, II, 89.

⁶⁴ Yıldırım, *Osmanlı Dönemi Anadolu Muhaddisleri*, s. 112.

Bibliyografya

Ağrıman, Cemal, “Tecrîd-i Sarîh’in İlk Üç Cildi Bağlamında Ahmed Naîm’in Çeviri Metodu, Şerhçiliği, Kaynak Kullanımı ve Bazı Görüşleri”, Marife, yıl. 5, sayı. 2, Güz 2005.

Avcı, Seyit, *Sûfîlerin Hadis Anlayışı Bursevî Örneği*, Konya, 2004.

Bağdâdî, İsmâîl b. Muhammed, *Hediyyetu’l-ârifîn*, İstanbul, 1951.

Birgivi, Mehmed Efendi, *Şerhu’l-ehâdîsi’l-erba’în*, Matbaatu’l-aklâm, İstanbul, 1326.

Çelebî, Muhyiddîn Seydî, *Buhârîde Yönetim Esasları –Mustahrec mine’l-Buhârî- nşr. Mehmed Erdoğan, Darulhadis, 2000.*

Ebû’l-Fellâh, Abdulhay b. Ahmed, *Şezerâtu’z-zehab fî ahbâri men z’ehab*, thk. Mahmud el-Arnâvûd, I-XI, Dâru İbn Kesîr, Dîmeşk-Beyrut, 1406/1986.

Hatiboğlu, İbrahim, “Mesâbihu’s-sünne”, *DİA*, XXIX,

İbn Melek, Abdullatîf b. Abdilazîz, *Mebâriku’l-ehzâr şerhu meşâriki’l-envâr*, tahk.: Ebû Muhammed Eşref b. Abdulmaksûd, I-III, Beyrut, 1414/1995.

Kara, İsmail, “Unuttuklarını Hatırla! Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not” *Dîvân*, (2010/1).

Kâtib Çelebî, *Keşfu’z-zunûn an esâmî’l-kutub ve’l-funûn*, Bağdat, 1941.

Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu’cemu’l-muellifîn*, Mektebetu’l-musenna-Dâru İhyâit-turâsi’l-arabî, I-XIII, Beyrut, ts.

Özel, Ahmet, *Hanevî Fıkıh Âlimleri*, TDVY, Ankara, 1990.

Özyılmaz, Ömer, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*

Sehâvî, Şemsuddîn Ebû’l-hayr, *ed-Dav’u’l-lâmî*, I-VI, Menşûrâtu dâri mektebeti’l-hayât, Beyrut, ts.

Okç, Tayyib, *Tefsir ve Hadis Usûlü’nün Bazı Meseleleri*, İstanbul 1995.

Tobay, Ahmet, *Yusuf Efendizâde Abdullah Hilmi ve Hadis Şerhçiliğindeki Yeri*, Basılmamış Doktora Tezi, MÜSBE, İstanbul, 2001.

Yıldırım, Selâhattin, “Osmanlı Muhaddislerden el-Kemâhî ve el-Muheyâ Adlı Muvatta Şerhi”, *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl. 8, Sayı: 20 (Yaz 2004).

Yılmaz, Hasan Kamil, *Tasavvufî Hadis Şerhleri ve Konevî’nin Kırk Hadis Şerhi*, MÜİFY., İstanbul, 1990.

Yusuf b. İlyân, *Mu’cemu’l-matbuat el-arabiyye*, I-II, Matbaatu serkis, Mısır, 1346/1928.